DĖL LAUMŽIRGIŲ PAVADINIMŲ

BERND GLIWA

Lithuanian Entomological Society, Akademijos 2, LT-08412 Vilnius.
E-mail: gliwa@sargeliai.org

Įvadas

Nustebino, kad straipsnis "Žirgelių (Insecta, Odonata) taksonominis lietuviškas vardų sąrašas" (Stonis *et al.*, 2009) pasirodė žurnale Naujos ir retos Lietuvos vabzdžių rūšys. Bet jei buvo nuspręsta, kad toks straipsnis reikalingas ir žurnalui priimtinas, tikėtina, kad ir replika sulauks tokio sprendimo.

Stonis *et al.* (2009) remiasi prielaida, nors tiesiogiai taip nerašo, kad entomologijai būtini lietuviški terminai, ir ne šiaip terminai, bet sunorminti. Taip pat nerašoma, bet iš teksto paaiškėja kita prielaida, kad skoliniai autoriams nepriimtini. Ypač norėtųsi akcentuoti, kad mokslinių taksonų pavadinimų traktavimas, esą tai lotyniški pavadinimai – neteisinga.

Diskusija

Zoologijoje taksonų pavadinimus, jų kūrimą ir vartoseną reglamentuoja tarptautinis kodeksas "International Code of Zoological Nomenclature" (ICZN). Pagrindinis kodekso tikslas duodamas įžangoje: "The objects of the Code are to promote stability and universality in the scientific names of animals and to ensure that the name of each taxon is unique and distinct. All its provisions and recommendations are subservient to those ends and none restricts the freedom of taxonomic thought or actions". Toliau - „Precision and consistency in the use of terms are essential to a code of nomenclature." Visur naudojamas tas pats taksono pavadinimas, išskyrus tuos atvejus, jeigu manoma, kad taksonas priklauso, pvz., kitai genčiai ar kad taksonas ne rūšies rango, bet, pvz. porūšio. Todėl ir *Lestes viridis* (Vander Linden, 1825) yra toks pats galiojantis pavadinimas kaip ir *Chalcolestes viridis* (Vander Linden, 1825), tik požiūris į taksonominę poziciją skiriasi. Todėl klausimas, kuris dabar "teisingas", kaip dažnai girdėta tokiose situacijose, neprasmingas. Taksonomija yra dirbtina klasifikavimo sistema, kurioje kriterijai klasifikavimui keičiasi – šiuolaikinė zoologinė taksonomija neatsiejama nuo giminystės saitų evoliucijoje.

Pastovūs pavadinimai sąlygoja lengvą tarptautinį bendravimą; o mokslas iš esmės tarptautinis. Kodekse nenumatyta, kad atskiros kalbos turėtų skirtingų tos pačios rūšies pavadinimų.

Šalia mokslinių pavadinimų egzistuojantys pavadinimai, nors jie įvardija (ar tradiciškai, ar terminologiškai pagrįstą) tą patį dalyką, nesvarbu kokioje kalboje, nebus moksliniai pavadinimai, nepaisant bet kokių pastangų. Anglų kalboje angliški taksono pavadinimai vadinami *vernacular names, common names, trivial names* ir kt. Lietuvių kalboje kartais pasitaiko sąvoka *šnekamoji kalba*.

Mokslinis darbas ir zoologijos srityje neapsieina be mokslinių pavadinimų. Papildomas pavadinimas mokslui nereikalingas. Tačiau jis galėtų būti prasmingas ar reikalingas, jei apie taksoną būtų dažnai kalbama su nemokslininkais arba dar labiau,

jeigu taksonas ir taip jau plačiai žinomas ir jis turi tradicinį pavadinimą, ar net keletą pavadinimų tarmėse. Bet, jeigu tos tradicijos nėra, ar tikrai lengviau išmokti dirbtinius lietuviškus pavadinimus negu mokslinius?

Atrodo, kad tariamas poreikis kurti lietuviškus pavadinimus rūšims ir kitų rangų taksonams siejasi su prielaida, esą moksliniai pavadinimai yra svetimos kalbos išraiška ir dėl to reikia vertimų. Lietuvoje labai plačiai paplitęs stereotipas, neva moksliniai pavadinimai – lotynų kalba.

Nors zoologijos istorijoje lotynų kalba buvo svarbi, ir daug mokslinių pavadinimų sukurti ir kuriami naudojant lotynų ar senovės graikų kalbų žodžius, dažnai net su etimologiniais aiškinimais (pvz. Charpentier, 1840) – dabartiniai moksliniai pavadinimai yra tik moksliniai pavadinimai, jie nepriskiriami jokiai kalbai. Apribojimas yra tik dėl galimų ženklų: „Mandatory use of Latin alphabet. A scientific name must, when first published, have been spelled only in the 26 letters of the Latin alphabet“ (ICZN 11.2.). Galima vartoti bet kokios kalbos žodžius ar net dirbtinius: „Providing it meets the requirements of this Chapter, a name may be a word in or derived from Latin, Greek or any other language (even one with no alphabet), or be formed from such a word. It may be an arbitrary combination of letters providing this is formed to be used as a word.“ (ICZN 11.3).

Šiek tiek kitaip yra botanikoje. Ten teigiama: „Principle V. Scientific names of taxonomic groups are treated as Latin regardless of their derivation“ (ICBN). Bet toks traktavimas yra labai abejotinas ir nereikalingas. Lotyniškaisiais pavadinimais laikytini tik tie, kuriuos randame lotynų kalbos žodynuose. Bet aišku, pilnų taksonų pavadinimų (pilnas tik su autoriumi) ten nei vieno nebus. Galima šį teiginį taip suformuluoti: visi moksliniai pavadinimai remiasi lotynų kalbos modeliu ta prasme, kad genties pavadinimas savo galūne prilygsta lotynų kalbos daiktavardžiui, o epitetetas būtų bent galūne tinkamas atributas. Nes tai yra sąlyga, kad pavadinimas gali būti naudojamas lotyniškai rašomame tekste. Iš kitos pusės, labai drąsus žingsnis botanikų komisijai imtis spręsti apie kalbas. Įsivaizduokime, kad kalbininkų asociacija imtų ir nuspręstų, ką reikia laikyti, tarkime, medžiu ar blake.

Pavyzdžiui, laumžirgio apibrėžimas, kalbininkų vartotas lietuvių kalbos atlase skamba taip: „Plėšrus vabzdys ilgu plonu kūnu, trumpomis kojytėmis ir dviem porom ilgų neplačių permatomų sparnų, savotiškai šiugždančių skrendant, (*Libellula*) ne visų gerai pažįstamas, ypač gyvenančių toliau nuo didesnių vandenų“ (LKA). Dėl *Libellula* būtų galima manyti, kad teirautasi būtent *Libellula* genties (kokios sudėties, juk kadaise gentis buvo labai didelė?) rūšių pavadinimų, arba genties? O gal norėta teirautis apskritai Odonata pavadinimų? Įtariu, kad rengiant anketą lietuvių kalbos atlasui ir vykdant apklausą tai net nebuvo aišku, neaišku, kad tai ne viena rūšis, o kelios, gerokai besiskiriančios. Taip pat nėra aišku, kaip buvo klausiama, ar respondentams rodė nuotrauką, ar kartu nuėjo į gamtą ir parodė į kokį laumžirgį. Ar tiesiog paklausė: „Kaip Jūs vadinate plėšrų vabzdį ilgu plonu kūnu...?“. Vadinasi, visiškai nėra aišku, ar tie surinkti pavadinimai priklauso kuriai nors rūšiai, kelioms ar visoms Odonata rūšims, o gal net ir skruzdžių liūtams (Myrmeleontidae), kuriems aprašymas taip pat tinkamas. Nepaisant visų problemų, geresnių duomenų apie tradicinius Odonata pavadinimus lietuvių kalboje nėra. Norint papildyti ar patikslinti juos, labai prašyčiau kolegas, jei turi duomenų iš tarmių, kaip vadinamos tam tikros rūšys ar jų grupės liaudiškai, man atsiųsti juos e-paštu.

Moksliniai pavadinimai gali būti vartojami ir jie yra vartojami lietuvių kalboje.

Kalbotyroje atskirų tam tikros kalbos atstovų grupių žmonių vartojama specifinė kalba vadinama sociolektu. Tai gali būti amžiaus grupės žargonas, išeivijos specifinė kalba ar vienos profesijos terminais apkrauta dalykinė kalba. Šiuo atveju mokslinius pavadinimus galima laikyti lietuvių kalbos zoologų sociolekto dalimi. Vadinasi, tie moksliniai pavadinimai jau yra lietuviški, tam tikru mastu. Pagal formą ir kilmę jie laikytini tarptautiniais žodžiais, o pilną pavadinimą, pvz. *Erythromma najas* (Hansemann, 1823), galima palyginti ir su matematikos ar chemijos formulėmis bei simboliais, pvz. KOH – neteko matyti „lietuviškojo“ KDV. Arba lyginti su gaminių ar procesų sertifikavimu pagal ISO 9001. Adaptuojant svetimą žodį net įmanoma bet kokį pavadinimą perimti į lietuvių kalbą nelinksnuojamu žodžiu, kaip rodo bendrinės kalbos pavyzdys *taksi*.

Tradicinių lietuviškų pavadinimų, kuriuos būtų galima tikslai priskirti vienam kuriam nors taksonui entomologijoje labai mažai, pvz. *širšuolas – Vespa crabro* (Linnaeus, 1758). Dažniau tokios sąvokos egzistuoja, bet reikšmę reikia pakoreguoti, konkretizuoti, norint, kad atitiktų moksliniam taksonui. O daugumai rūšių apskritai nėra tokios tradicijos, todėl jų pavadinimai sukuriami.

Grynai moksliniame kontekste lietuviški pavadinimai nereikalingi. Galima abejoti, ar prasminga kurti lietuvišką pavadinimą kuriam nors taksonui, kurį visoje Lietuvoje pažįsta ar pajėgūs atskirti gal 2 ar 3 žmonės, kurie visi yra mokslininkai. Pernelyg didelis lietuviškų pavadinimų sureikšminimas privedė prie situacijos, kad dalis biologijos studentų ir absolventų net nežino mokslinių pavadinimų, o tik lietuviškuosius, manant, kad „lotyniškieji“ ir „lietuviškieji“ esą lygiaverčiai pavadinimai ir galima pasirinkti, kuriuos žinoti. Taip skatinamas provincialumas moksle. O jeigu lietuviškų taksonų sukūrimas turėjo tikslą sustiprinti kalbos vaidmenį kaip mokslo kalbą, tuomet tikslas nepasiektas.

Anglų kalba net neturi sąvokos, atitinkančios būrio Odonata kategorijai. Yra tik pavadinimai pobūriams damselfly (Zygoptera) ir dragonfly (Anisoptera), ir tai visiškai netrukdo anglų kalbai būti pagrindine mokslo kalba. Stonis *et al.* (2009) taip pat pateikia keletą skirtingų angliškų pavadinimų rūšims, pvz. „*Lestes sponsa* angl. *Emerald damselfly; Common spreadwing*.“ Kitur pasirinko vieną anglišką pavadinimą iš kelių naudojamų, pvz. „*Nehalennia speciosa*, angl. *Pygmy damselfly*“, nors *sedgling* šiai rūšiai ne rečiau vartojamas (Kalkman *et al*., 2010).

Akivaizdaus fakto, kad anglų kalboje taksonų pavadinimai nesunormuoti, Stonis *et al.* (2009) negalėjo nepastebėti, bet nesiimta tai komentuoti. Mano komentaras paprastas ir trumpas: norminimas lietuviškiems pavadinimams taip pat nereikalingas. Tai neatimtų teisės pasiūlyti ir vartoti kitokius pavadinimus.

Stonis *et al.* (2009) teigia: „Lietuviška entomologijos terminija dar nėra nusistovėjusi, o didžioji dalis vabzdžių vardų (pavadinimų) iki šiol nesukurti, netinkami arba tiesiog neprigiję kalboje. Pavyzdžiui, iki šiol kai kurie žirgeliai buvo vadinti kordulegastrais, nehalenijomis ir išnuromis. [...] Norminant arba kuriant vabzdžių vardus buvo atsisakyta barbarizmų ir vengta lietuvių kalbos normas arba tradicijas neatitinkančių vardų”.

Nepasakyta, kodėl kordulegastras ar nehalenija netinkami pavadinimai, bet, matyt, autoriai juos palaikė barbarizmais ir dėl to pašalino. Sąvokai „barbarizmas“ trūksta aiškaus ir objektyvaus apibrėžimo. Pakankamai dažnai tai tik subjektyvus svetimų, verstų ar skolintų žodžių ar gramatikos elementų įvertinimas. Tačiau barbarizmu būti gali tik koks nors dalykas, kuris pakeistų kažką tradiciškai pagrįstą. O nehalenija prieš tai neturėjo kito pavadinimo, todėl negali būtų laikomas barbarizmu. Kita vertus Stonio *et al.* (2009) frazė apie „vabzdžių vardus“ yra tikras barbarizmas, nes tai neatitinka lietuvių

kalbos tradicijų, turėtų būti „vabzdžių pavadinimai“, o sąvoka *vardas* atsirado kaip vertinys iš anglų kalbos *name*. Lietuviškas *vardas* atitinka anglų *proper name*.

Siūlyčiau kuo daugiau tokių skolinių, kaip nehalenija, išnura, vartoti. Jų tapatybė su moksliniais pavadinimais akivaizdi. Jie labai palankūs pereinant nuo mokslinio į liaudišką lietuvišką kontekstą, ar atvirkščiai; neduoda erdvės painiavai. Ir nesunku išmokti abu pavadinimus kartu. Kadangi nehalenijos atveju yra tik viena rūšis Lietuvoje ir Europoje, net epiteto nereikia. Toks terminų vartojimas pasirinktas chemijoje. Ten pasitaiko terminai kaip metilcikloheksanas, tetrahidrokanabinolis, kurie iš esmės tik galūne skiriasi nuo tarptautinių IUPAC terminų. Tik nedidelė dalis medžiagų turi lietuvių kilmės pavadinimus, bent iš dalies.

Tiesiog išversti taksono pavadinimai kaip Vienodasparniai = Zygoptera irgi neblogi, nors klasikinių kalbų žinojimas šiais laikais retenybė ir sąsajos nebeakivaizdžios. Nepaisant to, vertinys - irgi skolinys.

Dabartinis lietuviškas žodis, kuris prilygsta Odonata yra *žirgeliai*. Tas pavadinimas Stonio *et al.* (2009) nediskutuojamas, išskyrus pastabą, kad tai „gražus lietuviškas pavadinimas“. Tenka pastebėti, kad sąvoka *žirgeliai* daug kur svetima, neaiški – kalbant su žmonėmis, neturinčiais biologinio išsilavinimo. Tačiau vartojant sąvoką *laumžirgiai*, pasidaro aišku. Tai pastebėjo ir Aukštaitijos Nacionaliniame Parke, kur interneto puslapyje rašoma: „ANP ir šalia jo ribų rasta 40 rūšių žirgeliai, žmonių vadinami laumžirgiais.“ (Aukštaitijos...). Susidaro vaizdas, kad pavadinimas *laumžirgis, laumės žirgas* gerokai labiau paplitęs nei byloja Lietuvių kalbos atlaso (LKA) duomenys. O jeigu lietuviškų taksonų pavadinimų svarbiausia funkcija būtų dialogas su visuomene, tuomet atrodo, kad *laumžirgiai* būtų tinkamesnis, nei *žirgeliai*, jau vien dėl to, kad *žirgeliais* daug skirtingų dalykų vadinama (LKŽ), o *laumžirgis* yra vienareikšmis.

Dėl laumžirgių pavadinimų, kaip jie buvo pasiūlyti Stonio *et al.* (2009) ar kaip jie jau seniau vartojami, tenka pastebėti, kad pasirinktas neįprastas modelis, kai ne vienos genties atstovai turi vienodą pavadinimą, bet visos antšeimio ar šeimos rūšys: pvz. visos Libelluloidea rūšys pavadintos skėtėmis, tuo tarpu Zygoptera rūšys padalintos nelabai pagal sistematiką. Čia tik šeimos Calopterygidae rūšys yra gražutės, ir visos vienintelės *Calopteryx* genties rūšys vadinasi vienodai – gražutėmis, o strėliukėmis vadinamos rūšys, išsibarstę per kelias šeimas ir net du antšeimius. Tokiu būdu atsirado labai daug *skėčių,* ir kadangi epitetai šioms rūšims išversti, o ne tam pritaikyti, atsirado tokia painiava, kai, pvz. pavadinimas mažoji skėtė suteiktas mažiausiai *Leucorrhinia* genties rūšiai *Leucorrhinia dubia* (lietuviškas pavadinimas greičiausiai anglų „small white-faced darter“ įtakoje parinktas), o ne *Sympetrum* genties rūšiai *S. danae,* kuri pagal vardų sąrašą irgi yra skėtė, bet mažesnė už *L. dubia*.

Praktiškai dabar su tais lietuviškais pavadinimais tegalima rūšis įvardinti. Norint paaiškinti, kad visos *Leucorrhinia* genties rūšys turi baltą „nosį“ (*Leucorrhinia* sukurtas remiantis senovės graikų kalbos žodžiais: *leukos* 'baltas' bei *rhis* 'nosis') – reikėtų visas rūšis įvardinti arba vis dėl to vartoti mokslinį pavadinimą.

Išeitis – arba palikti lietuviškus pavadinimus kaip šalutinę informaciją fone, arba pavadinimų sistemą kurti iš naujo, pvz. pasimokius iš botaninių pavadinimų. Pvz. beržas keružis (rūšis *Betula nana*), beržai (gentis *Betula*), beržiniai (šeima Betulaceae). Pritaikyta laumžirgiams, tai galėtų atrodyti taip: juodoji skėtė (*Sympetrum danae*), skėtės (Sympetrum), skėtiniai (Libellulidae). Problema tame, kad keistųsi kai kurie pavadinimai, kurie yra per Lietuvos Respublikos ir ES teisės aktus kodifikuoti, įskaitant pvz. *Nehalennia speciosa* ir *Leucorrhinia pectoralis*, ir jau gan plačiai vartojami.

Išvados

Moksliniai pavadinimai nepriskiriami ir nepriskirtini lotynų kalbai. Juos galima laikyti bendru visoms kalboms sociolektu, vartojamu zoologų ir artimų profesijų atstovų. Todėl moksliniai pavadinimai gali būti traktuojami taip pat lietuviškaisiais pavadinimais, pagal kilmę jie traktuotini kaip tarptautiniai žodžiai.

Nėra būtinybės kurti visiems taksonams papildomus lietuviškus pavadinimus. Rekomenduojama duoti pirmenybę tradiciniams pavadinimams, jeigu tokie egzistuoja. Ir kuriamus pavadinimus kuo arčiau sieti su moksliniais pavadinimais, kad neatsirastų painiavos.

On the Names of Dragonflies and Damselflies

B. GLIWA.

Summary

The paper criticizes the view common in Lithuania to call the scientific names of taxa "Latin" and introducing an additional layer of "Lithuanian scientific names". It is outlined that the scientific names aren't Latin but following the ICZN rules only. They can be seen as a part of the sociolect used by Lithuanian zoologists, which is a subset of the Lithuanian language.

There is no need for additional Lithuanian taxa names in science. However, vernacular names can be useful in a wider discussion. Wherever possible, traditional names should be used. Adaption of the scientific names or translation are recommended ways of forming. Creation of new ad hoc names should be limited to a minimum. There is no need to normalize vernacular names.

Literatūra

Aukštaitijos Nacionalinis Parkas – Biologinė Įvairovė http://www.anp.lt/index.php?option=com_content&task=view&id=2&Itemid=7&lang=lt (lankytasi 2011-11-15)

Charpentier, T. de 1840. *Libellulinae europaeae descriptae ac depictae*. Lipsia: Voss.

ICBN – *International Code of Botanical Nomenclature*. 2006. Electronic version of the original English text. http://ibot.sav.sk/icbn/main.htm (lankytasi 2011-10-09)

ICZN – *International Code of Zoological Nomenclature*. 1999. http://www.nhm.ac.uk/hosted-sites/iczn/code/ (lankytasi 2011-10-09)

Kalkman J., Boudot J.P., Bernard R., Conze K.-J., De Knijf G., Dyatlova E., Ferreira S., Jović M., Ott J., Riservato E., Sahlén G. 2010. *European Red List of Dragonflies*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.

LKA – *Lietuvių kalbos atlasas*. I *Leksika*. Vilnius: Mokslas. 1977.

LKŽ – *Lietuvių kalbos žodynas*. XX. Vilnius: LKI. 2002.

Stonis J.R., Dapkus D., Auksoriūtė A., Vilkas A. 2009. Žirgelių (Odonata, Insecta) taksonominis lietuviškų vardų sąrašas. *New and Rare for Lithuania Insect Species*. 21: 155–165.

Received: October 12, 2011